

PODOBY DUCHŮ A PŘEDKŮ V ZÁPADNÍ AFRICE

Prof. PhDr. Josef KANDERT CSc
Filozofická sociálních věd UK Praha

Abstract

The main theme of that essay is animism and its examples in the western Africa. The essay explains also the main differences between spirits and souls and describes their forms in the western Africa.

Téma dnešní přednášky úzce souvisí s teorií animismu, což je badatelský termín pro soubor představ, které jsou založeny na názoru, že důležitými bytostmi v našem světě a ve vesmíru jsou duchové a duše. Jsou to bytosti vzájemně rovnocenné – z duší se mohou, na základě jejich vlastního rozhodnutí, stát duchové a naopak z duchů, ze stejného důvodu = na základě vlastního rozhodnutí, se mohou stát duše. Rozdíl mezi duchem a duší spočívá v tom, že duše potřebuje ke své existenci na zemi SCHRÁNKU, zatímco duch může existovat na zemi ve své vlastní podobě (tu ovšem neznáme) a beze schránky. Schránkou je jakýkoliv hmotný předmět, který my lidé registrujeme – naše vlastní těla, nábytek, nádobí, zvířata, jídla, stromy, kameny atd. Duše i duchové jsou nesmrtelní, naopak schránky jsou smrtelné anebo zničitelné – tedy podléhají zániku. Duše obývají své schránky po určitou dobu, která je dána charakterem schránky; v každé schránce může být jen jedna duše. Pokud do schránky vstoupí duch a přitom je obydlena duší, vede to k nejrůznějším zdravotním potížím té schránky. Jak již bylo řečeno duše mají nejen lidé, ale také zvířata, rostliny a předměty a to jak předměty přírodního původu (např. kameny), tak předměty vyrobené lidskou rukou.

U mnohých společností je přesně známý počet duší a někdy i duchů a duchové i duše předků se zpodobují. V západní Africe se setkáváme u celé řady národů s polychromovanými dřevorezby – maskami či sochami – které zpodobují právě buď duchy anebo duše. Jaký je tedy rozdíl mezi zpodoběním ducha a duše předka? Zpodobení ducha vždy vyjadřuje jeho vlastnosti, nikdy nezachycuje jeho podobu. Naopak zpodobení duše předka je ve větší anebo menší míře vyjádřením jeho podoby, případně i dalších charakteristik – nejčastěji to bývá zaměstnání. Předek býval konkrétním člověkem, někdo ho znal a často vídal - jeho podoba má tedy lidské rysy; může být ovšem nejrůznějším způsobem stylizovaná. Naproti tomu ducha nikdy nikdo neviděl a lidé se mohou jen dohadovat o jeho schopnostech a vlastnostech na základě událostí, které připsali jeho činnosti ať již lidem přátelské či nepřátelské. Proto také podoby duchů jsou, z našeho evropského hlediska, často hodně fantastické – právě ona fantastičnost je ale současně i vyjádřením nepoznatelnosti duchů. Příkladem může být maska od národa Ngere (Libérie), která kombinací prvků různých zvířat (antilopí a buvolí rohy, opičí a prasečí tesáky atp.) vyjadřuje hrozivé schopnosti zobrazovaného ducha. Nelidskost ducha může vyjadřovat i pohyb tanečníka během vystoupení: buď se pohybuje nepřírozeně pomalu, anebo naopak bleskurychle metá kozelce a víří v kruhu; případně může být nelidsky vysoký. To je případ tanečníků na chůdách z národa Danů (Libérie).

Animistické představy ovšem nejsou neměnné – např. v průběhu 20. století, v souvislosti s nárůstem počtu obyvatel v celé řadě afrických národů, byla upravena představa o počtu duší.

Počet duší se nezměnil, v dnešní době je ale možné, aby jedna duše obývala několik schránek – všechny schránky jedné duše se chovají stejně – prokazují jakousi „stádovitost“.

Jakou podobu na sebe berou duše? Jsou pochopitelně neviditelné, ale pokud chtějí, je možné je spatřit a tehdy na sebe berou nejčastěji zvířecí podobu, obvykle ptačí – mohou mít podobu holubice (viz i naše náhrobky na hřbitovech), kachny, slavíka, vlašťovky, kukačky, orla či krkavce. Dále mohou mít podobu motýla, mouchy, myši, hranostaje či zajíce. Mohou se objevit i v podobě plaménku. Různí se představy na celistvost či dělitelnost duše – podle jednotlivých kultur a společností.

Např. u Pygmejů má duše tři části anebo je trojdílná – jedna část je po smrti člověka odnesena včelou do říše mrtvých, druhou část vdechl do sebe nejstarší syn umírajícího, který se nad ním v okamžiku úmrtí nakláněl (může to být i někdo jiný a pak z toho bývají nepříjemnosti) a třetí část duše – stín – se mění na strašidlo, kterého se Pygmejové bojí.

U některých národů existuje představa, že nejnižší část duše má jen okamžitou paměť, střední část duše má paměť schránky – tedy např. člověka, a nejvyšší část duše má věčnou paměť. Jak mezi sebou jednotlivé části duše komunikují, mohou se starší anebo dávné vzpomínky objevit ve snech, v podobě předtucha atp. Specialista se může vydat na cestu k nejvyšší části své duše a může ji žádat o radu; je také možné, aby se na takovouto cestu vydal kterýkoliv jednotlivec – obvykle ale musí upadnout do tranzu.

Pro mnohé národy je duše jakýmsi dvojníkem člověka a proto mohou být pro každého nebezpečné jeho obrazy – např. odraz ve vodě anebo v zrcadle. Nepřítel může takové obrazy – podoby zneužít. V minulosti měli badatelé občas potíže při fotografování lidí – postižení se obávali, že zachycením jejich podoby přijdou o duši a buď zemrou anebo je fotograf magicky ovládne.

Kritickou dobou je skoro všude na světě období mezi úmrtím člověka a jeho pohřbem. V této době již opustila duše tělo nebožtíka, pohybuje se ale v jeho blízkosti a nemá zatím další určení. Může tedy ublížit lidem, kteří se pohybují v domě zemřelého anebo v jeho blízkosti a proto je třeba je chránit. Pohřbem toto nebezpečí většinou pomine – duše odlétá na onen svět, do světa duší.

V celé subsaharské Africe je dodnes velmi živá a rozvinutá představa o duších a kult předků hraje v každodenním životě Afričanů důležitou roli. Příkladem mohou být např. Jorubové. Jsou to příslušníci mnohamilionového národa obývající západní Nigérii; nositelé kultury, jejíž počátky sahají do 9. až 10. století n.l. Až do konce 19. století žili v samostatných městských státech a vlastně to byli Evropané, kdo jim dal jméno „Joruba – Jorubové“; oni sami se označovali podle svých států. V jorubském náboženském systému žijí duchové a duše společně s nejrůznějšími božstvy.

Duše předků představují skupinu bytostí, s nimiž lidé přicházejí do styku. Žijí na nebi, ale jsou ve stálém styku se svými potomky. Očekávají od nich oběti, aby netrpěly hladem, na druhé straně jim v případě potřeby pomáhají v překonávání každodenních starostí a problémů. Někdy se vracejí na zem převtěleny do novorozeňat. Předky je možné vypoodobnit a jejich tváře, hlavy či celé postavy se objevují na kultovních keramických nádobách, a v obrovském množství na maskách. K masce vždy patří i oblek, tak jako je tomu na sousedním obrázku. Ten představuje příslušníka tajného společenstva Gelede, jehož jednou z důležitých funkcí je dodržování úcty vůči předkům. Maskovaní členové společenstva Gelede se objevují při pohřbech místních významných osobností; je možné si také jejich účast objednat. Podoby předků jsou ovšem zakleté do soch, sošek a bust anebo je najdeme namalované či vytesané do dveří, domovních stěn a domovních pilířů. V našem případě (viz vlevo) se dcera, žijící ve městě Ibadanu, opírá o sochu svého otce, kterou si nechala vymodelovat a postavit před vchodem do svého domu. Socha byla vymodelována z betonu a následně omalována. Podobné socha najdeme i na místních hřbitovech. Na obrázku vpravo je náhrobek z jednoho

lagoského hřbitova, ozdobeného betovonou sochou nebožky, která byla členkou jednoho ženského bratrstva. Někdy se ovšem nezasvěcený pozorovatel může zmyšlit, protože vymodelovaná či namalovaná podoba nezpodobuje některého ze zemřelých předků/předkyní, ale žijícího donátora, který se nechal vypodobnit na kultovní nádobě či misce třeba i s celou rodinou a se všemi přáteli či sloužícími.

Duše přebývají buď v „nebi svěžího větru“ - to je případ duší dobrých lidí a navíc lidí, kteří měli potomky, anebo v „nebi střepů“, kde žijí duše zlých lidí a lidí bezdětných. V „nebi svěžího větru“ se žije jako na zemi, ale při dodržování naprosté spravedlnosti. Například duše přicházející do nebe musí vrátit pravoplatným vlastníkům všechnen majetek a hodnosti, které si nakradla během života na zemi. Duše zemřelých dvojčat tu žijí ve své dětské podobě. Ve „světě střepů“ se nežije dobře, duše tu jsou hladové a duše zlých lidí jsou i tělesně trestány. Duše jsou zde víceméně natrvalo, nemohou se obyčejnou reinkarnací vrátit na zem - z tohoto pravidla ovšem existují výjimky.

Zvláštní péči věnují Jorubové kultu dvojčat, respektive obřadnému chování, které má zajistit, aby dvojčata přežila do vysokého věku. Narozená dvojčata je chápáno jako projev boží milosti (štěstí rodiny je vyjádřen v počtu dětí) a dvojčata jsou automaticky zasvěcena kultu boha Ibedži. Věří se, že mezi dvojčaty existuje silný vztah, který je nutí, aby jedno následovala druhé a aby o sobě vzájemně věděla. Proto, když jeden z dvojenců zemře, hrozí rodičům nebezpečí, že druhý dvojenec ho bude následovat. V takových případech nechají rodiče vyřezat drobnou figurky, schematicky zpodobující zemřelého dvojence a se soškou zacházejí jako s živou bytostí. Teprve po smrti druhého dvojence ztrácí soška smysl a velmi často se pak stává předmětem zájmu starožitníků. Na obrázku je přeživší dvojenec se soškou svého zemřelého sourozence.

Důležitou povinností každého člověka, zejména osoby mužského pohlaví, je obětování předkům včetně obětování první části vlastní duše. Tato část duše totiž dostává potravu jen prostřednictvím obětování; druhá část duše se živí lidskou stravou, kterou zpracovává žaludek a třetí část duše - stín - žádnou potravu nepotřebuje. Pokud je zjištěno, že první část jedné duše sídlí současně v tělech několika příbuzných, obětují jí všichni současně a pohromadě. Dospělé děti obětují i duším svých zemřelých rodičů a to v den, kdy oni obětovávali svým duším.. Stejným způsobem obětují svým duším a duším svých předkům i nejrůznější hodnostáři a také vládce státu.

Pohřeb a pohřební obřady organizují a provádějí děti v přítomnosti nejbližších příbuzných, obřadníků a členů kultu božstva, které uctíval nebožtík. Omytí těla, vyholení hlavy a další pohřební úkony se dělají až po setmění, aby nebyl nikdo ohrožen třetí částí duše - stínem. Pohřební obřady trvají několik dní a mohou být odloženy až o rok poté, co bylo tělo pohřbeno v zemi, pokud rodina a příbuzní nemají dost peněz na financování všech obřadů. Obřady jsou ale nutným předpokladem pro reinkarnaci duše zemřelého.

Existuje představa, že se duše vrací ke „své“ příbuzenské skupině a mnohá jorubská osobní jména ji reflektují /např. Babatunde = tatínek se vrátil, Yelunde = maminka se vrátila, to jsou jména dětí, která se narodila nedlouho po smrti dědečka či babičky atp./.. Duše se ovšem může vtělit i do osoby opačného pohlaví a tak při určování reinkarnovaného předka hraje důležitou roli fyzická podoba, sny rodičů a příbuzných a věštba. Před reinkarnací předstupuje duše, vracející se na zemi, před Oloruna, aby dostala nové tělo, svou druhou část /dech/ a také osud. Může si vybrat ze dvou variant osudu a Olorun může osud podle jejích přání či připomínek i upravit. Součástí přiděleného osudu je i stanovený den smrti, respektive je stanoveno datum, kdy se duše musí vrátit na nebe. Lidé ovšem neznají datum své smrti, protože okamžikem vtělení do těla novorozeněte ztrácí duše svou věčnou paměť. Toto „datum návratu“ se nedá změnit, je ale možné měnit osud konkrétního člověka a to jak díky zásahům bohů, tak díky zásahům lidí. Je tedy například možné uspišit smrt člověka. V takovém případě zůstává duše

/celá - všechny její tři části/ na zemi, uchovává si svou lidskou podobu a obvykle se odstěhuje někam, kde tuto podobu nikdo nezná. Zde se může oženit, mít rodinu a dožít vyměřený čas pobytu na zemi. Pokud by se v jejím novém bydlišti objevil nějaký dřívější známý, může se duše na dobu jeho přítomnosti schovat.

Podmínkou reinkarnace je pohřební obřad a pohřební slavnosti provedené dětmi. Duše bezdětných lidí mají reinkarnaci ztíženou. Odcházejí totiž do nebe střepů a pokud se chtějí vrátit na zem, mohou se vtělit jen do tělíček novorozeňat, kterým je určeno zemřít brzy po narození. Pokud dojde v rodině k několika následným úmrtím novorozeňat /v minulosti byla dětská úmrtnost vysoká/ obracejí se rodiče na věštců se žádostí o vysvětlení a mají podezření, že se jim neustále vrací „abiku“ - dítě, jehož údělem je co nejdříve zemřít. Zjistí-li věstec tuto příčinu, musí při příštím otěhotnění budoucí maminka podstoupit několik speciálních obřadů, které mají zajistit přežití ještě nenarozeného človíčka. Takové dítě je už při narození zaslíbeno božstvu, které bylo během těhotenství žádáno o pomoc a kromě toho dostává jména jako „Malomo“ = neodcházej zase, „Durosinmi“ = zůstaň tu a pohřbi mne /míněn některý z rodičů/, „Tiju-iku“ = styď se umřít atp.

Součástí těchto představ jsou soubory chování, které známe jako „kult předků“. Viditelnými symboly kultu předků bývají oltáře či kouty předků v domech, anebo v palácích. V našem případě je to rekonstrukce oltáře zasvěceného vládcům města a státu Beninu (Nigérie). Do mosazných hlav vládců a jejich manželek, se schematizovanou podobou, jsou vsazeny vyřezávané sloní kly. Výjevy na klu, vyřezávané ve vysokém reliéfu popisují život a činy zemřelého i jeho vlastnosti. Tyto podoby členů beninské panovnické rodiny byly odlišné nejspíše v 17. či 18. století. Další svatyně předků najdeme před rodinnými domy a usedlostmi, v centru vesnic.

Podle Meyera Fortese, který ve třicátých letech minulého století prováděl výzkumy ve střední Ghaně (u kmene Tallensi) existuje v celé subsaharské Africe jednotná struktura kultu předků. Obřad je projevem existence určité pokrevně příbuzenské skupiny anebo jen skupiny příbuzných. Také jen pokrevní příbuzní se mohou obřadu zúčastnit a podílet se na obětování. Při obřady se přítomní dostávají do kontaktu s předky, nikoliv s konkrétními mrtvými. Obřad vždy provádí nejstarší člen skupiny – ten je také povinen provádět pohřební obřady a výroční ceremonie.

Pokud to můžeme dne odhadovat, pak má kult předků v západní Africe velmi staré kořeny. Nejspíše již keramické sochy, objevené v oblastech vnitřní delty Nigeru, v okolí města Djenne, sloužily právě kultu předků. Jsou datovány do 8. až 10. století n.l. Také nálezy keramických a mosazných hlav, představující členy panovnické rodiny jorubského města Ife, jsou prastaré – pocházejí ze 12. až 13. století n.l. Zdá se, že v minulosti byly tyto hlavy, při výročních slavnostech, nasazovány na dřevěné figuríny a nošen v procesí městem. To je ovšem jenom dohad odvozený ze zpráv o uctívání předků v 19. a na začátku 20. století. Mosazné a keramické podoby vládců byly totiž v minulosti zapomenuty – zasuty anebo uschovány – a byly poprvé znovu objeveny těsně před I. světovou válkou německým afrikanistou Leo Frobeniem. Na konci třicátých let pak následovaly další objevy a systematické archeologické výzkumy padesátých a šedesátých let minulého století jich vynesly na světlo světa desítky.

Předkové mohou být vyprovokováni k činnosti zastavením obětí (neobětováním), vraždou a také v případech porušení dávných přátelských svazků, o nichž se věří, že je navázali právě předkové. Vražda není významná kvůli zabití konkrétního jedince, ale kvůli prolití krve, která znečistila zemi (dnes by se možná dalo zabíjet na igelitu, ale nevím, nevím – třeba se s tím již počítá). V takových případech dávají najevo svou existenci sesláním nemocí, různých neštěstí a také formou problémů s potomky (dětmi). Na druhé straně předkové, respektive jejich podoby, se podílejí na hlídání úrody, rodinných zásob a tak podobně. To je i případ dřevěných

dvířek od obilnice jednoho z příslušníků národa Dogonů, zdobených třemi postavičkami předků. Vzhledem ke stylu vyřezaných postav předků, je možné usuzovat, že tato dvířka sloužila svého účelu možná již od 14. či 15. století.

Literatura:

Forde, Daryll: African Worlds. Studies in the cosmological ideas and social values of African peoples. London 1968 (1954).

Fortes, Meyer: The Dynamics of Clanship among the Tallensi. London 1945.

: The Web of Kinship among the Tallensi. London 1949.

Frobenius, Leo: Und Afrika sprach. Berlin 1912.

Lawson, Thomas E.: Náboženství Afriky. Tradice v proměnách. Praha 1998.

Thomas, N.W.: Anthropological Report on the Edo-speaking Peoples. London 1910.

Turnbull, Colin M.: The Forest People. New York 1972.